

1205

Bj. M. Larsen

Sigurd Eikeland

LYNGDAL

Fra istid til nåtid

2948.32

~~948.35~~
E

els. 1

els. 1

529 s.

Utgiver (editor) lay-out og markedsføring: forfatteren

klekkeriet var Thorvald Ludvigsen Bringsjord (f. 1894). Han drev klekkeriet for Aubert til begynnelsen av 1940-årene, og var også oppsynsmann for fisket i vassdraget. Sommeren 1943 viste en betydelig økning i laksefisket, om det skyldes klekkeriet skal ikke utelukkes. Økningen fortsatte. I 1947 gjorde sokneprest Hj. Svennevik det store «varpet» i Presthølen da han med et eneste notkast kunne hale inn 68 fine fisker.

Statistikken for elvefisket dette året er på 884 laks, for så å minke av til noe under 500 de følgende år. I 1960-årene var tallene som er kommet fram ikke mer enn opp til 50 laks årlig. Gjennomsnittstørrelsen er vanskelig å fastslå, det er antydning 5–6 kilo, dette er jo småtteri mot det gamle folk kan fortelle fra sin egen tid da rigger på 30 kilo ble halt inn. Abraham Oftenes kom til elva en gang da Olaus Poulsen og en engelskmann hadde fast fisk ved Presthølbrua. Laksen hadde tatt ut og «gjemt seg» i bunnen av Presthølen, den var ikke til å rikke i flere timer. Abraham rodde ut med småstein i båten og kastet ut like over stedet. Da tok den ut. Etter 6 timer måtte den gi opp og kunne dras inn. På elvebakken lå en rusk som veide 30 kilo.

Vest-Agder Elektrisitetsverk har planlagt utbygging av vassdraget, spesielt det såkalte Hekkfjell-alternativet, som ville medføre regulering av hele vassdraget. Imidiertid bestemte departementet i 1974 å frede Lygna i 10 år, med adgang til å forlenge prøvetiden. Disse kryssende interesser har gjort at det hele flyter mer eller mindre, og har medført at laksetrappet i Kvåsfossen ennå bare står på papiret.

De siste par ti-år har laksefisket i Lygna vært skalt, men elva er slett ikke alene om den skjebne, det er et alminnelig fenomen på Sørlandet. Årsaken er det delte meninger om, men sur nedbør og forurensning av ferskvatn står ofte i fokus ved forskning på området. Sett i historisk perspektiv går det fram av ovenstående at dårlig fiske ikke er et nåtidsfenomen alene, det har forekommet ofte før.

Kilder om fisket:

Ammann Wilhelm Reesens rapporter 1718–1745

Andreas Eckstorm i hans bok fra 1793

Ammann Peter Holm i hans beskrivelse fra amtet [1793]

Amund Helland: Topografisk beskrivelse over Lister og Mandals amt. 1903

Trygve Sundt i Norsk Historisk Tidsskrift. Bind I

Hermesfogemester Kåre Grimshy i Lyngdal Sparebanks bok fra 1964.

Abraham Berges notater fra de eldste av disse kilder.

Perlefiske i Litlåna

Når det er snakk om perlefiske, tenker man helst på Stillehavsoyer og andre varme soner. Faktum er at perlefiske i lange tider foregikk også i Lyngdal, ja helt opp til vår egen tid. I Håelva på Jæren leter folk den dag i dag etter perler, men nå som souvenir. I eldre tid var perlefiske en næring som ble satt så høgt at det var et kroneie, en kongelig rettighet og herlighet for dronningen, seinere for statskassen. Futene måtte passe på at perlene ikke havnet hos bygdefolket – men i dronningens kister.

Det var Litlåna som på denne måte prøvde å hevde seg. En og annen bekk skal og ha vært «rugested» for perler, uten at vi i dag med sikkerhet vet hvilken det var.

I Vest-Agder var det hovedsakelig Undalselva (Audna) og Litlåna som var kjent for perlefiske, med Audna et hakk foran.

Perler kan forekomme i mange arter skjell eller muslinger både i elver og i havet. Muslingen (unio margaritifera) kan finnes mange steder i landet når forholdene ligger til rette. Beste jordbunn er granitt og gneis, altså selve grunnfjellet eldste bergart i jordskorpa. Just disse bergarter dominerer i Lyngdalen og Audnedalen. Elveskjellet trives dårlig i hardt vatn (kalkholdig) men best i blødt, reint vatn med svak strøm.

Perlene og skallene består hovedsakelig av kullsur kalk, men den kalk som finnes i slik elv er likevel tilstrekkelig for trivselen.

Perlemuslingen er ikke ulik det alminnelige blåskjell, men flatere og større. Lengden er om lag 12 cm. og tykkelsen på skallet ca. 3 m/m. Fargen på skallet varierer fra svart til lysebrunt, med lyserødt innvendig. Fargen er lysere på de som ligger på grov sand enn de som ligger på steinbunn. Det er som med fisken: den tar farge etter omgivelsene. Muslingen er svært stasjonær, den holder seg på samme sted ofte i mange år. River is eller strøm muslingen bort, har den evne til å grave seg ned til et sted der det passer å legge seg til dvale. Et arbeid som kan ta ukevis.

Skal du lete etter perle i en musling, må du lete på siden av bakkdelen der skallet er sprøest og har den vakreste fargen. Perlen finnes i sømmen, og det er de middelstore muslinger som har de fleste og vakreste perler. Finnestedet for slike er på litt grunt vatn. En gammel regel er at jo lysere skallet er, desto vakrere er perlene. I unge muslinger er perlene for røde, i gamle er de for gule.

Uvettig perlefangst har gjort at antall muslinger gikk sterkt ned. Det er ikke nødvendig å skjære muslingen opp, legg den på land noen

dager, da vil den åpne seg selv. Skallet presses fra hverandre slik at perlen kommer til syne inni. Etter at den er fjernet, kan muslingen legges ut i bekken igjen.

Perlene blir sannsynligvis dannet på følgende måte: Det antas at fremmedlegemer i vatnet er kommet inn i dette skalldyret, muslingen reagerer på den måte at fremmedlegemet blir angrepet og omgitt med et hardt og glatt lag som består av kullskor kalk. Fremmedlegemet kan bestå av et sandkorn, en snylteorm eller innvollsorm, eller noe annet fra bekkevannet. Muslingen har med andre ord sitt forsvar i orden.

En erfaren perlefisker kan ofte se på skallet hvilke muslinger det kan finnes perler i. Uregelmessigheter, striper, eller fordykning på tvers kan gi pekepinn. Oppdagelsen av måten perledannelsen skjer, førte til kunstig dyrking av perlen. Små perlemorstykker ble ført inn i muslingen – som så ble satt ut på «beite» et passende sted i bur. Siden kunne perlene høstes.

Perlefisker på Kvelland og Gitlestad

Professor i rettshistorie, Absalon Taranger skriver at perlefisket omtales i et brev av Christian IV til lensherre Palle Rosenkrans i 1637 på Agdesiden. Kongen klager over at bøndene selger perler til fremmede, de skal selges til ham. I 1650 er nevnt særlig Undalselven med rikt perlefiske. Den første kongelige forordning i Kristiansand stift kom allerede i 1691 og var svært vidløftig. Perler som var så store at det bare gikk 3 på tommen, ble taksert til 1 riksdaler.

Etter opplysning i «Topografisk beskrivelse over Lister og Mandals amt», av Amund Heland, kom Erich Pontoppidan i 1725 med en forordning der perlefisket er med. I Kristiansand stift var bare 3 elver med: Lille elv i Lyngdal, Undalselv og Rosselandselv (Søgne), samt flere bekker. Etter en forordning av 1718 var perlefiskerne fritatt for verneplikt. Amtmann Hagerup opplyser at i 1769 var det 60–70 «frie karler» av den grunn. Tallet er svært stort, så perlefisket må ha vært ganske utbredt. At denne fritakelsen for verneplikt har vært lite populær blant militære myndigheter i Lyngdal, må være åpenbar. Lyngdal var just på denne tid et militært senter i amtet, og offiserene arbeidet på harde livet for å skaffe nok soldater til kompaniene. Peter Holm som ble amtmann i 1871 sa seg enig med kommanderende general Carl av Hessen at de kongelige inntekter ikke sto i forhold til fritakelsen av verneplikten, og foreslo at fisket innstilles. Kongen eller rettere sagt dronningen gikk ikke med på dette, og i 1791 fikk futene i

oppdrag å administrere og kontrollere perlefisket, som ble bortforpaktet.

Jeg har sett et slikt forpakterdokument, utstedt av Johannes Wiborg og Hendes Majestet Dronning Caroline Mathilde. Hun har beskikket ham til forpakter av perlefiskeriet i Christiansands stift. Wiborg bekjentgjør at han «beskikker og indsætter Torchild Aanensen Gitlestad til at være Perle Fisker udj Lyngdahl og Undals Elven istedenfor Carl Carlsen Qvelling som efter 13 Aars Tieneste er Demiteret».

I den lange teksten som følger går fram at han har avlagt ed. Alle perler som fiskes skal overrekkes til ham, og fiskeren må ikke holde skjult for ham forseelser han oppdager.

Perlefiskeren skal ha del i alle de friheter som er bestemt for slik stilling så som frihet for utskrivning til lands og til vanns, og for skyssplikt, tingmand og vedevakt.

Johannes Wiborg hadde fått til forpaktning hele perlefisket i Kristiansand stift fra 1/1-1769 til utgangen av 1780. De første 6 årene var årlig avgift 180 rdl., men de siste 6 var den 121 rdl. (Kilde: Lister pantebok nr. 7 fol. 349b, og nr. 8, fol. 246b).

I forpakterbrevet til perlefisker Gitlestad står nevnt Lyngdalselva, dette må sannsynligvis gjelde Litlåna. Men sikkert er det ikke, kanskje har det vært perlefiske også i Lyngdalselva.

Lyngdals-forfatteren Andreas Eckstorm sier i sin bok fra 1792 at Litlåna er oppfylt med perleskjell, og mange er på perlefiske der om sommeren. Disse fiskerne betalte ofte 20–30 rdl. for å kunne drive perlefiske, for da er de fri kongens tjeneste. Han mener at det er mange andre som kjøpte seg fri militærtjenesten: skysskaffere, skolemestre, lensmannens drenger, gjestgivere, postillans etc.

Fisket over på grunneierne

Amtmann Peter Holm sier i sin beskrivelse av amtet i 1790-årene at perlefisket var forpaktet bort i Kristiansands stift og ga en årlig avgift på 143 riksdaler. Han nevner stedene hvor det fiskes, av disse er Oftedalselven og et par småbekker med. Fiskemåten besto av en lang stang av tre med jern nede i enden. Eller det kunne brukes en trestang som var kløvd i nederste enden. I dype høler bruktes hov med nett omkring. Fiskeren hadde et spesielt redskap til å ta ut perlen med. I en musling kunne finnes 6–7 perler, oftest bare 1–2. Fisket hadde liten betydning, og fiskerne sto i dronningens tjeneste.

Fogd Andreas Nilsen Tostrup nevner i sin dokumentsamling fra 1743 at det finnes perler i

Den lille elv. De fiskes av tilsatte perlefiskere av en perleinspektør. Men det er lite perler å finne.

Fisket utartet til litt av et rovfiske. Hauger av tomme skall lå langs elvekanten der uerfarne fiskere for fram. Omkring 1840 begynte interessen på ny å melde seg, skriver Amund Heiland. Tørkesomre gjorde at det ble lett å finne muslinger, mange av dem med store og kostbare perler. Noen var så store og vakre at de ble betalt med 60 pund sterling, en eventyrlig pris den gang. I 1842 kom protest fra Audna fordi fogden i Lister hadde forbudt fisket i Litlåna i Lyngdal. Til dette opplyste fogden at da fisket de første 10-år etter 1800 opphørte, begynte muslingene å formere seg. Reisende perleoppkjøpere oppmuntret folk til å fiske perler, det er nevnt engelske laksefiskere. Fisket utartet seg slik at både barn og ukyndige drev på en slik måte at det lå hauger med skall. Fogden grep da inn og forbød fisket.

Etter forslag av regjeringen i 1845 vedtok Stortinget at perlefisket skulle tilhøre grunneieren. Men dette hjalp lite med hensyn til rovfiske.

Lov om perlefiske ble gitt på Stockholms slott den 7. juni 1845. Her heter det bl.a. «Forordningen af 28. Mai 1718 om Perlefangsten i Christiansands og andre Stifter i Norge, samt den Konelige Resolution af 5te Januar 1791 om Perlefiskeriet i førstmeldte stift tilligemed alle øvrige særskilt om dette Fiskeri udgivne bestemmelser, ophæves herved saaledes at Perlefiskeriet skal tilkomme Eierne af de grunde, paa hvor Muslingerne findes.»

Under Vor Haand og Rigets Segl.
Oscar.

Til slutt skal tas med et kort utdrag av utskiftningskontrakt på Angersmyr, avsluttet 28. mai 1885. Utskiftningen ble forlangt av Finkel Stefensen (i dag bruksnr. 1) betegnet med bokstaven A, den andre var Anders Stiansen, betegnet med B. Det heter:

«Perlefiskeriet delte lodeierne selv således at B har fra Nygårdsstrengen til Kværbekken, og A derfra opp til Tuenestrengen. For at udøve dette Fiskeri, må ikke gåes over andres mark i grødetiden.»

Kriminalsaker og drap

Nedenfor skal omtales større saker der drap har funnet sted, eller som på annen måte skiller seg ut fra de mer årlige tildragelser om slagsmål, karvvikking og krangel av forskjellig slag – og ikke å glemme leiermål – som beslagla mye tid

for rettsvesenet. Noe av dette er behandlet under omtalen av gård og ætt i forbindelse med vedkommende person.

Christian VI's lov som forelå i 1687 fastsatte at den som slo ihel, selv skulle bøte med livet. Dette hadde nok en preventiv virkning, folk visste hva de utsatte seg for ved å bruke kniv i utrengsmål.

En drapsmann hadde hittil kunnet kjøpe seg fri med penger, men det var en lang prosessvandring for ham. Han måtte lyse drapet på seg, enten med det samme eller på en av de gårdene han for forbi, senest den tredje dagen. Så måtte han til kongen, i de fleste tilfellene var det til den norske statholderen og få «kongsdag» dvs. fred så han kunne samrå seg med arvingene etter den drepte. Så skulle lensmannen undersøke saken og skrive sin rapport, og få greie på hva arvingene krevde i bot. Etterpå måtte drapsmannen enda en gang til kongen med dette brevet og betale en viss sum penger i «tegn og fredskjøp».

Den 26. november 1465 var det møte på Bergs kirkegård (DN VI-561) hvor 12 edsvorne lagrettemenn samt underfogd og sysselmann og mange andre gode menn skulle dømme i et slagsmål med døden til følge. Den døde var Jon Torkjellson og formynderne til barna hans hadde søkt Torgeir Areson som tiltalt for drapet. Vitnene hevdet at slagsmålet hadde vært på Mønen, men Jon som hadde fått noe pryl sprang selv på elva og ville svømme etter prammen. Dette var nede ved Ånes. Vitner gjorde ed på at de så Torgeir red opp Ånesbrokka, og Gunstein Ånes gjorde ed på at Torgeir kom til døren hans, og red straks etter til Fidje hvor han ble natten over.

Det ble godtgjort at noe drap forelå ikke, men at Jon hadde druknet i elva da han svømte etter prammen. Likevel fant retten at Torgeir skulle betale barna til Jon en mark gull.

Gjest Gunnarson Aarnæs og Uthyrn Thoralfsøn satt heime hos Gunbjørn Bjørnsøn og drakk og småkranglet. Uthyrn var liten av vekst. Gjest fikk låne hesten til Gunbjørn til å ride heim, og Uthyrn ville plent sitte med. Gjest sa at han hadde broren Tjodgeir med, men Uthyrn mente at han selv kunne sitte bak på rompa på hesten. Gjest sa det ikke var plass, men Uthyrn holdt fast ved sitt.

Da Gjest gikk ut til hesten, tok Uthyrn øksa og gikk ut han også. Straks utenfor døra kom det til slagsmål, der Uthyrn fikk skade. Ingen visste hvordan det hadde skjedd. Det hadde aldri vært trette mellom de to før.